

Dr. CHIKÁN ZOLTÁNNE főiskolai tanársegéd:

AZ ÍRÁSJELEK SZEREPE AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI ANYANYELVI OKTATÁSBAN

Az írásjelek felhasználásának jelentőségét vizsgálva, a nyelv társadalmi szerepéből kell kiindulnunk. *A nyelv funkciója a gondolatközvetítés.* Márpedig nyilvánvaló, hogy az *általános műveltség legelső* fck-mérője, hogy *gondolatainkat* mindenki számára érthetően, *pontosan* közvetítsük. Ebből a tényből következik, hogy a nyelv csak akkor tudja a lehető legtökéletesebben teljesíteni feladatát, ha minél finomabban, *minél árnyaltabban* ki tudja fejezni az értelmi és érzelmi vonatkozásokat egyaránt. Szóbeli közlés esetén ebben nagy segítséget jelentenek a nyelv akusztikai sajátosságai (hangsúly, hanglejtés), de egyéb eszközök is (gesztus, mimika stb.) Írásban ezek a különben annyira kifejező mozzanatok hiányoznak. Mivel azonban napjainkban az írásbeliség egyre nagyobb tért hódít, meg kell keresnünk, meg kell találnunk azokat az eszközöket, amelyek írás közben is lehetővé teszik az árnyaltabb nyelvi formák használatát, jelölését. Ezek között az eszközök között — ha nem is egyetlenként szerepelnek —, de *igen fontos szerepet játszanak az írásjelek.*

Sajnos, ennek ellenére még ma is akadnak sokan, akik nem látják az írásjelek használatának jelentőségét. Pedig, mint az alábbiakban néhány példával bizonyítani fogjuk, egyáltalán *nem közömbös vagy elhanyagolható terület* ez sem.

Az írásjelek szerepe a közlés pontossá tételében igen jelentős. Bizonyos mértékben pótolni, vagy legalábbis érzékeltetni tudja a beszéd közvetlen hatását, és sokszor nemcsak az érzelmi hatás fokozására szolgál, hanem egyenesen az értelmi megértéshez nélkülözhetetlen. Éppen ezért a nyelvileg csak egy kissé is kulturált ember könnyen belátja, hogy az írásjelek pontos használatára valóban szükség van. Mégis, az igazság az, hogy *iskolai oktatásunkban erre a kérdésre nem nagy gondot fordítottunk.* Az általános iskolai anyanyelvi oktatás (tehát: nyelv és irodalom!) igényes tanítása pedig feltétlenül szükségessé teszi, hogy ezt a kérdést is alaposabban megvilágítsuk, és sort kerítsünk az alsótagozatban a fogalmazástanítás, illetve a felsőtagozatban az irodalom és nyelvtanítás keretén belül az írásjelek értelm- és érzelmekifejező szerepének megtárgyalására.

A következőkben vessünk egy pillantást az írásjelezés tanításának

jelenlegi helyzetére és feladataira (I.), majd pedig egy költő (Radnóti Miklós) gyakorlatában vizsgáljuk meg az írásjelek kifejező szerepét. (II.).

I.

Az írásjelek használatának változatossága újabb fejleménye írásunknak. Ha nagy íróink és költőink műveit ebből a szempontból megfigyeljük, feltűnik az írásjelezés gazdagsága, kifejező ereje. Érdekelt, hogy vajon általános iskolai tanulóink mennyit ragadnak meg a „magasabb fokú olvasás” igényével ezekből a szépségekből: mennyire ismerik fel az írásjelek által közvetített árnyalati finomságokat, és mennyiben tudják írásaikban közvetíteni saját gondolataikat és érzéseiket. *Felmérést végeztem* tehát ezzel kapcsolatban *néhány egri általános iskolában*. Átnéztem minden tanulócsoportból 100 fiú és 100 leány irodalmi dolgozatait az írásjelezés szempontjából. (Vegyük figyelembe, hogy egy-egy osztályban 5—6 dolgozatot írtak a tanulók, így egy-egy osztálynál 500—600 dolgozatra kell gondolnunk.) Az eredmény, mint azt az alábbi táblázat is mutatja, elszomorító: tanulóink a ponton, vesszőn, kérdő- és felkiáltójelen kívül más írásjelet szinte nem is ismernek. — Természetesen nem vettem figyelembe azokat az írásjeleket, amelyeket a tanulók irodalmi anyag idézése kapcsán használtak: csak azokat számítottam, ahol az írásjel valóban a tanuló sajátja, az árnyaltabb kifejezésre való törekvés jele. — Hogy teljes legyen a kép, külön feltüntettem a tanári javításokat is (Tj).

A 100—100 dolgozatfüzetben az írásjelek megoszlása a következő volt:

	Lányok						Fiúk					
	?	!	:	;	—	Tj	?	!	:	;	—	Tj
V.	19	21	7	—	3	27	8	13	—	—	—	6
VI.	11	18	—	—	2	23	3	16	—	—	—	21
VII.	14	16	4	—	—	36	6	17	11	—	3	22
VIII.	8	3	2	—	5	19	9	12	5	8	2	15

Látó szemmel olvasván a táblázatot beláthatjuk, hogy van ezen a téren tennivaló bőven.

Pedig az *írásbeli dolgozatok témája* sok esetben bőségesen adna alkalmat az írásjelek alkalmazására, hiszen ilyen címeket találunk: *Harc a végeken* — *Tízpercen* — *Viharban* — *Búcsú az iskolától* stb. De feladatként szerepel egy-egy riport megírása, szónoki beszéd megalkotása is; és mégis: egyszerű, sematikus, érzelmi mozzanatoktól teljesen mentes írás kerül elénk. Alig néhány tanuló akad, aki él az írásjelek-adta lehetőségekkel: a jelentkező néhány írásjel is szinte egy-egy tanuló sajátja. Az alkalmazott írásjelek sem mindenütt a maguk helyén szerepelnek: sok esetben a tanuló csak öncélúan vagy esetleg helytelenül, nem is odavalóan használja őket. Ez az oka annak is, hogy nem idézem a ta-

nulók dolgozatait. Bizonyos szempontból ugyan esetleg ez is tanulságos lehet, mégsem tartottam célszerűnek a negatív példák halmozását.

A *tanári javítások* azt mutatják, hogy nevelőink törekednek az írásjelek megtanítására is (mint ezt a táblázatban fel is tüntettem), — de tegyük hozzá: nem kellő mértékben. Feltűnő, hogy különösen az V. fiú osztályban igen kevés a tanári javítások száma. Ez, sajnos, a reális helyzet természetes következménye: ebben az osztályban a tanulók még számtalan helyesírási nehézséggel küzdenek, és tanárra, tanulóra egyaránt elég nagy munkát ró a helyesírási hibák kijavítása. Ebből az a tanulság, hogy az *írásjelek által kifejezhető árnyalati finomságok megvilágítására* nem kerül és nem is kerülhet sor sem itt, sem a többi osztályokban *addig, míg a helyesírás terén a helyzet nem javul.*

Természetesen nem arra kell itt gondolnunk, hogy általános iskolai tanulóink füzetéből hiányzik az írásjel. *Nem az írásjel alkalmazása hiányzik, hanem az írásjellel kifejezett értelmi és még inkább érzelmi többlet, az árnyalatok megjelölése.* Tanulóink füzetében pl. igen sok az idézőjel, minél magasabb évfolyamot figyelünk, annál inkább. Ez viszont nem a tanulók nyelvi kifejezőképességének fejlődését mutatja, hanem csak az ismeretanyag gyarapodását. Érzelmi emóciót jelölő idézőjel csak alig, illetve egyáltalán nem fordul elő. De baj van az írásjelek alkalmazásának legegyszerűbb eseteivel is. A *Kerékgyártó—Lengyel*-féle fogalmazástanítási segédkönyv a következő elgondolkoztató és figyelmeztető képet állítja elé: „Csaknem minden osztályban akadnak olyan tanulók, akik nem ismerik a pontot. Különböző, egymással szoros kapcsolatban nem lévő mondatok olvadnak össze egyetlen többszörösen összetett mondatká írásaikban” [1].

Ez az elszomorító helyzet természetes következménye viszont annak, hogy eddig nem is fordítottunk gondot erre a kérdésre: *a gyermek az írásjelek szerepéről semmit, vagy nagyon keveset hallott.* Hiszen pl. az imént említett módszertani segédkönyv is — bár 319 oldal terjedelmű! — ezt a kérdést csak egy rövid (1 oldalas) fejezetben tárgyalja, illetve érinti. Megállapítja, hogy mivel tanulóink gondolkodásának és írástechnikájának fejlődése nem halad párhuzamosan, lassított ütemben rá kell kényszerítenünk őket arra, hogy szinte lejátsszák az egyes cselekvéseket. „Ilyen fékező jellegű gyakorlatot végeztetünk, ha az alsóbb osztályok nyelvtanóráin írásjel nélküli szöveget teszünk a gyermek elé, s azt kívánjuk tőle, hogy a megfelelő írásjelekkel egészítse ki. Ugyanezt a gyakorlatot hallás után is végeztethetjük. A nevelő lassúbb ütemben olvasson fel egy egyszerű szöveget, a tanulók pedig tapssal, kopogással jelezzék a különböző írásjeleket.” [2] — Most itt nem akarok kitérni arra, hogy a különböző írásjeleknek tapssal, kopogással való jelzése módszertanilag mennyiben megvalósítható, illetve célravezető; csak azt kell rögzítenünk, hogy a nyelvtanítás mai fejlettségi fokán nem elégedhet meg azzal az általános iskola felsőtagozata, hogy a tanulók a mondathatárokat el tudják különíteni. Hiszen ugyanebben a módszertani segédkönyvben igen helyesen állapítják meg azt is a szerzők: „az írásjelek használatának látás és hallás útján való gyakorlása képessé

teszi a tanulókat arra, hogy nagyobb gondot fordítsanak fogalmazásaikban a mondathatárok pontos jelölésére” [3]. De felhívja a figyelmet arra is: „Mai írásunk az írásjelek számos új változatát alkalmazza a több ponttól a kérdő- és felkiáltójelek kombinációjáig. Még ezek is gyenge jelei azonban annak az értelmi és érzelmi sokféleségnek, amelyet az élőszóval kifejezhetünk” [4].

Mégis, a felmérés eredménye azt mutatja, hogy általános iskolai tanulók még a kínálkozó lehetőséggel sem élnek. Pedig nem elég, ha el tudják határolni az egyes mondatokat egymástól: *fel kell ismerniük, hogy hová, milyen írásjelet kell tenniük saját írásaikban*, és látniuk kell, hogy irodalmi szemelvényeikben milyen gazdag az írásjelanyag; *fel kell ismerniük, hogy az írók, költők: a nyelv művészei miért azt az írásjelet alkalmazzák, ami éppen az olvasó előtt áll*.

Az írásjelek kifejező értékének felismerése segíti elő a *kifejező olvasás* kialakítását, ami a szép magyar beszédre való nevelés szempontjából fontos. Kifejező olvasásról az írásjelek szerepének ismerete nélkül nem is beszélhetünk. Kitűnő előadóművészünk, Ascher Oszkár ezzel kapcsolatban a következőket írja: „... milyen nyomorúságosan kevés az írásjelek száma a hangban kifejezhető érzelmi és értelmi jelentésük árnyalati lehetőségei mellett.” — „... a beszédművészek a szegényes számú és túlmerev írásjeleket hangjának árnyaló és színező képességével végtelen számúvá kell gyarapítani!” — „... művészi kifejezés szempontjából az árnyalati változatok száma kimeríthetetlen” [5]. — Feltétlenül törekedni kell tehát arra, hogy a számtalan változatból legalább néhányat megmutassunk általános iskolai tanulóinknak is!

Sajnos, a felvételi vizsgák tapasztalatai alapján azt kell megállapítanunk, hogy a *középiskolai tanulók* tudása is sok kívánni valót hagy hátra ezen a téren. Csak egészen röviden szeretném érinteni ezt a kérdést. Egyik — frissen érettségizett, magyarból jó eredményt elért — felvételizőnk Eötvös József munkásságát méltatván, ezt a megállapítást tette: „Írói nyelvére jellemző, hogy szeretettel ír az elnyomottakról”. — Ennek a tanulónak fogalma sem volt arról, hogy az írói nyelvvel kapcsolatban milyen problémák jelentkezhetnek: mi a különbség az író témaválasztása és művészi nyelve között. — Egy másik felvételiző megállapította Adyról, hogy hangja egyéni; de hogy ez az „egyéni hang” mit jelent, miben áll, arra már nem tudott válaszolni. Pedig ezek a diákok szerették az irodalmat, hiszen irodalom szakos tanárok akartak lenni! Nyilvánvaló, hogy ha a fő kérdésekkel ennyire nincsenek tisztában, akkor mit sem tudnak olyan „lényegtelen” kérdésről, mint az interpunkció szerepe; nyilvánvaló, hogy felvételi dolgozatuk is száraz, üres, semmitmondó. — Hadd jegyezzem meg itt még azt is, hogy a Fábíán—Szathmári—Terestyéni-féle *egyetemi* stilisztikai tankönyv sem foglalkozik ezzel a kérdéssel [6].

Anyanyelvi oktatásunk tehát ezen a területen minden fokon hiányos. Az írásjelek felhasználásának tanítása pedig nem teljesen új probléma: *értékes hagyományokra épülhet*. Bakos József a magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténetét vizsgálva, számos adatot szolgálat az

írásjelezés kérdésének felvetődésére is, már a XVII—XVIII. sz.-tól kezdve. Megállapítja, hogy „az interpunctiókról és szerepükről vallott tanításokban is sok beszédtechnikai vonatkozást találhatunk... Persze sok esetben egészen mechanikus utasításokat olvashatunk a megfelelő oratoriákban, szónoklattanokban (pl. a beszélő a pontnál számoljon hárommal, a pontosvesszőnél kettőt, a vesszőnél pedig egyet) [7]. — 1817-ben Gáti István „Elmélkedés a magyar dialectusról” c. munkája tartalmaz jelentős észervételeket az írásjelek használatával kapcsolatban. Gáti hiányát érzi annak, hogy a beszédet mozgó lelkiállapotok, indulatok pontos érzékeltetésére „egy Nemzetnek sints jele az Írásban, a kérdőn és felkiáltón kívül.” Az értelmi és érzelmi árnyalások jelzésére szolgáló jeleket ajánl, pl. kinyílt virágot az örvendező szív, a vidám beszéd emb-lémájaként, a jel megfordítottja pedig jelenthetné az ellenkezőt [8]. 1831-ből a Tudományos Gyűjtemény egyik cikkíróját idézi Bakos. A cikkíró megállapítja: „Valami jegyeket kellene megállapítani, hol kell emelni, lejjebb szállítani a beszéd hangját, mit kell tüzzel, mérge-sen, keményen, nyájasan stb. mondani” [9]. — A későbbi évtizedekben különösen a szavalattanok szerzői emlegetik az interpunctiót. Például adja Bakos Nagy Márton szavalattanát, amelyik 1845-ben követeli „a jelek pontos megtartását, azaz a megfelelő hangsúlyt, hanglejtést: A vo-nás vagy kettőspont láttán úgy kell alkalmazni a hangot, hogy kitéssék, a gondolat még nincs egészen befejezve. A végponttal ellenben levisszük a hangot, minthogy a tökélyes értelemhez már mi sem tartozik. — A kérdésjelnél megugrik a hang; a felkiáltás jelnél pedig mellünkből emelkedik fel...” [10].

Az igény tehát az írásjelek formáinak bővítésével és pontos használatával kapcsolatban él és egyre erőteljesebben jelentkezik. Nem véletlen, hogy legújabb *helyesírási szótárunk* olyan nagy gondot fordít az írásjelek helyesírásának kérdésére. Míg az 1922-es szótár 27 pontban foglalkozik az írásjelek helyesírásával, addig az 1954-es kiadás 3. le-nyomata 78 pontban rögzíti az írásjelekkel kapcsolatos helyesírási tud-nivalókat (235—413.). Bakos József ezzel kapcsolatban már 1955-ben *felhívja a pedagógusok figyelmét* arra, hogy a *nevelők használják fel az új szabályzat pontos és világos utasításait*, mert erre nagy szükség van. „Az iskola szempontjából igen értékes része az új szabályzatnak az írás-jelek használatát szabályozó rész. A gyakorlatból tudjuk, hogy a gyere-kek írásában a gondolatoknak megfelelő írásjelekkel való tagolása „igen gyenge lábon áll” (vö. MNy. 51: 105.).

Pedagógusaink is hajlamosak ezen a területen a liberalizmusra, s az itt elkövetett hibákat alig javítják, s nem is számítják súlyos hibá-zásoknak. Hogy mennyire fontos szerepet töltenek be az írásjelek, hadd érzékeltessék egy szépirodalmi példával. Nadányi Zoltán egyik versé-ben olvashatjuk:

„És a betűk közt valamennyi jel
mind él. Ez fékezi a sietőket,
az hajtja. A pont megállítja őket.
A kettőspont mint két szem, úgy figyel.

A felkiáltójelben benne fénylik
minden betű. És felnyílall az égig.”

A Bakos által közölt találó idézet ma is tanulságos [11].

Az újabb módszertani szakirodalom azonban még mindig egyáltalán nem, vagy igen keveset foglalkozik ezzel a kérdéssel. A *Szocialista Nevelés*, a csehszlovákiai magyar tannyelvű iskolák tanítói számára kiadott módszertani folyóirat ez évi évfolyamában cikksorozat foglalkozik az írásjelek használatával. A cikk szerzője megállapítja, hogy „az írásjeleknek fontos kifejező szerepük van az írásban. Az írásjelekkel igyekszünk hűebben, pontosabban rögzíteni gondolatainkat, érzelmeinket és óhajunkat. Felhasználjuk őket gondolataink tagolásának a jelölésére, az érzelmi telítettség érzékeltetésére és a logikai összefüggés hangsúlyozására” [12]. — A kérdést azonban elsősorban helyesírási és nyelvhelyességi vonatkozásokban vizsgálja meglehetősen alaposan. Mindencetre tanulságos, hogy ez a folyóirat 5. számában (májustól—szeptemberig) foglalkozik a kérdéssel. — A *Magyartanítás* c. módszertani folyóirat legutóbbi számának két olyan cikke is van, amelyeknek alaposan érintenie kellene az interpunkció kérdését. Az első cikk a mondszerkesztés és versszerkezet összefüggéseit vizsgálja. Ez a téma feltétlenül igényelné az írásjelek használatának alaposabb megfigyelését. Ezzel szemben a szerző csak zárójelben érinti a kérdést, mindössze ennyit jegyezve meg: „Az egyes írók, költők az írásjeleket nem csupán grammatikai, vagy helyesírási szükségszerűségéből használják, hanem ezeknek is a mondanivalót kifejező szerepet szánnak” [13]. A másik módszertani cikknek még élesebben kellene felvetnie a kérdést, hiszen a kifejező olvasás problémájával foglalkozik [14]. Megállapítja, hogy tanulóink olvasási készsége igen alacsony színvonalon áll. Felveti a problémát: hogyan lehetne ezen segíteni? A lehetséges eszközök között azonban az írásjelek szerepének felismertetése még csak nem is szerepel.

II.

Anyanyelvi oktatásunk tehát ezen a téren hiányos, bár a tartalom és forma egységéről minden fokon bőven esik szó. Az írásjelek pedig a látható nyelvben fontos szerepet játszanak: használatuk a forma lényeges jegye. A tartalom és forma dialektikus egysége viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy a legkisebb részletet sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Hiszen „a mű formája nem külsőség, hanem tartalmi többlet” — állapítja meg Bóka [15].

Természetesen itt nem feladatom és nem célom most a tartalom és forma egységének kérdését boncolgatni, hiszen csak egyetlen részproblémával foglalkozunk, az írásjelek intellektuális és emocionális szerepével, hatásával.

Az írásjelek használatának vizsgálata nemcsak az iskolában, hanem az irodalmi elemzésekben is elhanyagolt terület volt. Bóka felhívja a figyelmet arra, hogy a verselemzőt az kell érdekelje, ami a verses formá-

ban való kifejezéssel függ össze [16]. És míg a verselemzéssel kapcsolatban a versmondattan a legemlegetettebb terület, az írásjelezés kérdéséről alig esik szó.

Bizonyításul idézzük itt Lator László tanulmányát. Végigkíséri ugyan Radnóti költői fejlődését, de vizsgálódásának tárgya inkább a szóhasználat, az írásjelezést nem veszi figyelembe [17]. Megvizsgálta a szóhangulat kérdését Radnóti verseiben Kurcz Ágnes, és érinti elnagyoltan az interpunkció kérdését: megállapítja, hogy Radnóti korai verseiben rengeteg a felkiáltójel, ami örömmérsékének erőszakoltságát érezteti. Az interpunkció használata Radnótinál intellektuális. Szereti a gondolatjelet és a kettőspontot [18]. Kurcz említést sem tesz pl. a kérdőjelről, amelyik pedig — mint látni fogjuk —, igen fontos szerepet tölt be Radnóti költészetében. Az interpunkció kérdését Koczkás sem említi Radnóti költészetét tárgyalva; csupán ennyit ír: „A hangulatok oldott lágysága és a fegyelmet tartó lélek klasszikus keménysége találkozott itt össze, s adta meg e költészet egyéni színét” [19].

Mind az iskolai oktatásban, mind a műelemzésekben igen elhanyagolt terület volt tehát az írásjelek szerepének vizsgálata. A továbbiakban éppen ezért Radnóti Miklós költői gyakorlatából szeretném megmutatni, hogy avatott nyelvész kezében milyen fontos szerepet játszanak az írásjelek: *Radnóti költészete alapján vázolni szeretném az írásjelek szerepének néhány jellegzetes esetét*. Tipikusnak nevezni annyiban nem merem, mert az írásjel használata — mint maga a lírai mű, sőt annak elemzése is —, szubjektív, s így nem tipikus. De kétségtelen, hogy a megszámlálhatatlan variációkból jellegzetes példákat ki lehet ragadni. Felvetődhet az a kérdés, hogy miért csak *egy* költő művéből merítem a példatárat, hiszen talán beszédesebb lenne több író megmondani. Azért tartottam célravezetőnek, hogy csak egy író művét vegyük alapul, mert így jobban meg tudjuk mutatni az árnyalatok változását.

Legelőször is hallgassuk meg Radnóti véleményét az interpunkcióról. Kaffka Margitról írt tanulmányában ezt a jellemző részletet idézi Kaffkától: „Az Állomásokban mondatja Rosztoki Évával: hogy milyen rossz, unalmas, szánandó munka lehet tintával, fekete betűkkel dolgozni; egy tisztán fogalmi technikával, látványok nélkül, drága, sima, színes, gyönyörű habarcsok nélkül! Szárazon, színtelen.” — Majd ezt állapítja meg Radnóti Kaffkáról: „A kifejezés gazdagítására minden eszközt felhasznál. Így az interpunkciót is, mely kifejező eszköze a gondolatközlésnek. A megértést szolgálja, s mint ilyen, a beszélt nyelv hangsúlyozásának, az arcjátéknak, a gesztusnak szimbolikus és konvencionális jele. Esztétikumná ott válik, amikor az író — mint Kaffka Margit is, — egyéni eszköznek tekinti és — elégtelennek érezve a leírt szónak önmagán való hatóerejét — tudatosan fokozni akarja írásjelekkel a hatást és öncélú érzelemkeltő eszköznek használja az interpunkciót. Ez s az aláhúzásoknak és felkiáltójeleknek túlzott használata is arra mutat, hogy Kaffka Margit nem bízik szavai kifejező erejében. Hangsúlyt, gesztust pótol ezzel az eszközzel is. Az élire állított, nem túlságosan szigorúan konstruált, de erősen és finoman különböztetni akaró stí-

lus mondatainál rendszerint szükségszerű ez'' [20]. Annál a költőnél, aki ilyen világosan látja az interpunkció szerepét, joggal tételezhetjük fel, hogy maga is tudatosan használta fel írásában az ezzel kapcsolatban kínálkozó lehetőségeket.

Radnóti költői fejlődését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az *írásjelek használata* is egyre inkább az *árnyaltabb kifejezés eszköze* lesz nála: a gazdagodó érzelmi tartalom külsőleg is kifejezésre jut. A kezdetben sokszor indokolatlanul használt írásjeleket (ez különösen a felkiáltójelre vonatkozik), később teljes tudatossággal, sőt célzatossággal használja. A kezdet kezdetén, még az izmusok korában akad csak olyan verse, amelyben a központosítás elnagyolt, felületes. (Játékos vers aratás után).

De költészetének gyors és erőteljes fejlődése szükségszerűen magával hozza a formai pontosságot, így a központosítás pontosságát is.

A következőkben sorra vesszük a leggyakrabban használt írásjeleket, és megfigyeljük, hogy milyen szerepet töltenek be azok Radnóti költészetében.

1. *A pont.* Elsősorban intellektuális jellegű írásjel; szerepe az értelmi elhatárolás. Találunk példát arra is azonban, hogy *a pont elhagyása az érzelmi többletet mutatja*. Így pl. *Dal* c. versében hat versszak követi egymást, és nincs pont, csak befejezésül. A versszakokat is csak vesszők, (illetve egy helyen pontosvessző) választják el egymástól. A versszakok egybeolvadását biztosítja az is, hogy a versszak utolsó sora rendszerint a következő versszak kezdő soraként szerepel. Ezt a formát indokolttá teszi a vers dal jellege, mint azt a cím is mutatja. A dal az érzelm kifejezése, s az érzelm (vagy ebben az esetben itt inkább hangulat, egyetlen hangulat) megéneklése nem tűr részekre szaggatást:

Búbánattól ütötten
járkálók most naponta
házamban száműzötten;

s oly mindegy merre, meddig,
jövők, megyek, vagy ülök,
hisz ellenem sereglik
az égi csillag is,

az égi csillag is
felhő mögé búvik — — —

Egy másik versében a pont elhagyása a *játékos, vidám hangulat* érzékeltetése. A féktelen jókedv és boldogság nem tűri a formában sem a féket: a pontot:

Rebbenő szemmel
ülök a fényben,
rózsafa ugrik
át a sövényen,
ugrik a fény is — — — (Bájoló)

Jelezheti a pont a *csendes nyugodt hangulatot*; az indulatok, az érzések lefékezését. Így pl. a Délről estig c. ciklus Sötétedik c. darabjában,

ahol a felszólító módú igealak után alkalmazott pont enyhíti a felszólítást, és szelíd kéréssé, felhívássá egyszerűsíti:

Torony költi még hitét fchéren,
de langyos este mossa már lővét.
Figyelj. Semmit sem mozdul az égen
mégis szirmokban hull a vaksötét.

Nagy a pont alkalmazásának érzelmi hatása ott, ahol a pontok se-
regével erőteljesen tagolja mondanivalóját, s megállásra, elgondolko-
dásra kényszeríti olvasóját is. Jelentkezik ez a forma szerelmes verseiben
is:

Csattanva lezúdul a zápor a vízre
Elporlik a csöpp. Nézek utánad. (Zápor)

De legnagyobb a pont érzélem kifejező ereje ott, ahol a fájdalom
tagoltatja a költővel a mondanivalót; az egészen minimálisig egyszerű-
sített közlés, a nulla fokú stílusárnyalat igen sokat: a legmélyebb fáj-
dalmat fejezi ki. Ilyen részletek találhatók Babits Mihály halálára írt
gyönyörű versében:

Csak csont és bőr és fájdalom.
— — — — —
Nagysága példa. És magasság.
És szédület. Szívet dobogtató. (Csak csont és bőr és
fájdalom.)

Hasonló szerkesztésű Hont Ferenc c. verse; az emberi nyomorúság
megkapó ábrázolása:

Azóta azon gondolkodik, hogy miből él.
Mert él, csak nagyon sovány.
Drámatörténet épül benne, újszemponitú és
ötkötetes, azt vacsorázza.

És lehet-e művésziiben tragédiát sűríteni, mint ahogyan ő idézi
éppen a teljesen leegyszerűsített nyelvi megformálás révén az életében
elfelejtett költő megrázó alakját:

Eső esik. Fölszárad. Nap süt. Ló nyerít.
Nézd a világ apró rebbenéseit.
— — — — —
Elődje vén volt már. Meghalt. S mint bárki mást,
csak elfeledték. Akár a gyökvonást.

Egy újságlap repül: most csákót hord a szél.
Költőt is feledtek. Ismerem. Még él.
(Eső csik. Fölszárad...)

Hiszen lehet-e a költő sorsa tragikusabb, mint hogy még életében
elfelejtik? És mennyire érzékelteti Radnóti ennek mély fájdalmát! Szin-
te kényszerít rá — éppen a pontok révén —, hogy minden lépésnél
megálljunk és elgondolkozzunk a hallottakon. — De igen nagy szerepe
van ennek a formának a hangos olvasáskor is; a pontok halmozása nem

engedi, hogy hangunkat emeljük, hanem arra kényszerülünk, hogy állandóan csak az alaphang körül mozogjunk. Ez a mély monotonság is az egyhangú bánat érzékeltetése.

Íme, a legegyszerűbb, legközönségesebb írásjel is mennyi érzelmi telítettség hordozója lehet!

2. A pontok egymásutáni alkalmazása, a *három pont* Zolnai szerint „a leggyakoribb, de a legolcsóbb íráseszköze a költőknek, akik könnyen azt hihetik, hogy a gondolatszegénységet három ponttal pótolni lehet” [21]. Ez az írásjel Radnótinál csak igen ritkán jelentkezik, de akkor hatalmas intenzitással.

Kolumbusz c. versében pl. milyen sokat mond vele, midőn a kétségek közt vergődő Kolumbuszt állítja plasztikus képben elének:

Tévedne Rodrigó? Lehet... S szűk lesz a torka.
Dehát a fűcsomók nem földközelt mutatnak?

A három pontnak itt erős érzelemjelölő szerepe van: a letörtséget, kétséget érzékelteti.

Hasonló hangulaltú, de még erőteljesebb ez a hatás az A la recherche c. versben. Ezt a verset Radnóti 1944-ben írta, a „jajjal teli Szerbia ormán”, a Lager Heidemanban, „Zagubica fölött a hegyekben”. — Mély fájdalom, teljes kiábrándultság, sőt szinte már fásultság vesz erőt a költőn. Visszaidézi a régi szelíd estéket, a költő-jóbarátokat, kikkel egykor megosztotta az alkotás örömét, de kiknek szívéen ma már Ukrajna, Hispánia, Flandria földje. Hová lettek ők?

Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a tűzben — — —
Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak — — —
S volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben — — —
S volt ahová... mindegy.

Mindegy, hiszen mit is tehet a költő a világ aljasságával szemben! Fájdalmas belenyugvás a megváltozhatatlanba... A költő nem is tartja érdemesnek befejezni a gondolatot. (Az 1922-es helyesírási szabályzat ezt az írásjelet igen találóan „félbeszakítójel”-nek nevezi: 259. pont.)

3. A vessző. A vessző is inkább értelmet, mint érzelmet jelöl. Eből a szempontból sok példát ragadhatnánk ki Radnóti költészetéből, mivel azonban itt elsősorban az írásjelek használatának érzelmi vonatkozásai kerülnek szóba, így csak egyetlen példát idézek. Háborús napló c. versében így ír Radnóti:

Ritkán, ha dolgozol, félig és félve ülsz asztalodnál.

Itt a vessző alkalmazása a „ritkán” határozót elválasztja az első mondatától és a másodikba utalja, ami annyit jelent, hogy nem a költő munkakedvében van a hiba, hanem az alkalmakban: nem az a baj, hogy ritkán dolgozik, hanem az, hogy ritkán jut hozzá ahhoz, hogy leüljön asztalához.

4. A *pontosvessző*. Zolnai azt állapítja meg, hogy újabb irodalmunkban kihálófélben van. Költők legfeljebb archaizálva használják [22].

Ezzel szemben Radnótinál igen sűrűn találkozunk vele: a Pogány köszöntőben 7, az Újmódi pásztorok énekében 21, a Lábadozó szélben 44, az Új holdban 40, a Járkálj csak, halálraítélt!-ben 13, a Meredek útban 24, a Tajtékos égben 60 alkalommal fordul elő; a legkülönbözőbb helyzetekben. Radnóti tehát ezt az írásjelet a szokásosnál gyakrabban alkalmazza, és igen sokszor erős érzelmi telítettség hordozójaként szerepel nála.

Szolgálhat az egyes képek elkülönítésére:

Útra értünk ki, fagyosan fújt a szél;
megcsókolt s mondta; a balfüle fázik,
melegítsem; s én forrókat leheltem rá,
mint a táltos. (1932. január 17.)

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
alszik a pókháló közelében a légy a falon;
— — — — —
alszik a pergő búzaszemekben a nyár;
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;
fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben. (Éjszaka.)

Jelentheti a pontosvessző a mondanivalók közti *nagyobb időbeli szünetet*:

Immár a félelem sokszor szíven érint
és néha messzi hír csak néked a világ;
egyre régibb emlékként őrzik gyermeki
korod a régi fák. (Háborús napló.)

Álltam; velem nem gondolt
senki már! vitte pipacsok szirmát
a szél, fejetlen álltak; a lomha
sötéten hét csillag pirult csak át! (Gyerekkor.)

A röpke béke véle tűnt; hallgatag
férgek másznak szét a messzi réteken
és lassan szerte rágják a végtelen
sori fekvő holtakat. (Háborús napló.)

Csak ezt az utolsó példát vizsgáljuk meg közelebbről. Milyen művészi itt a mondanivaló formai érzékeltetése! A „röpke békéről” a rövid, félsoros mondat beszél; a pontosvessző élesen elhatárolja térben és időben a következő képtől: a messzi réteken lassan másznak a férgek; a mondat terjedelme is érezteti a térbeli és időbeli különbséget.

Igen kifejező a pontosvessző a Kortárs útlevelére c. versben. *Két világszemléletet* választ el egymástól, két életforma ellentéte feszül a következő sorokban:

Surranva kell most élned itt. — — —
— — — — —
Vagy sárként kell majd tapadnod orvul, — — —
— — — — —
Ha ezt követed, élhetsz valahogy; — — —
— — — — —
Vagy föllázadsz, mindezt ha nem tudod — — —

Íme, a pontosvessző alkalmazásával külsőleg is két világot különít el itt!

Írásművészetének kiteljesedésével az írásjel is egyre nagyobb szerepet kap Radnóti költészetében. A költő egyre inkább elveszti hitét az emberi világban. Gondolkozik, töpreng — s a pontosvesszők tömegével megállásra, elgondolkodásra kényszeríti olvasóit is. Kitűnő példa erre a Lángok lobognak c. verse, vagy az Elégia Juhász Gyula halálára, amelynek 3 versszakában négy gondolatjel biztosítja a lassú, nyugodt gondolatmenetet, s hű tükre az élet nagy kérdésein való töprengésnek:

Öt évig laktam városodban, költő,
s nem láttalak sohasem. Négy fal között,
csomós sötétben éltél távol és
nem érdekelt e földi tartomány
s a folyton mást dajkáló diadal;
immár a rémcs sár ölőben fekszel,
esőtől nedves deszkaszál takar.

— — — — —
a fellegek
futása ért a szívedig talán;
tudom, hogy évek óta nem beszéltél,
mint hallgató barát, ki megfogadta;

— — — — —
s áradt tovább a fénytelen
nyomor tanyáidon; nem változott
mióta földbetettek semmisémm:
akárha élnél — — —

5. *Kettőspont.* A kettőspont legtöbbször csak értelemközvetítő szerepben jelentkezik. Így pl. a felsorolást előzi meg:

Míg én gyümölcse és verssel bíbelődöm,
addig asszonyom elaludt heverőjén,
szertehagyva esti tettei dús sorát:
angol nyelvkönyv, hajának csattja, hús tea. (Alvás előtt.)

Másutt a kettőspont a fontosabb gondolatot, a lényeges, kiemelt magyarázatot vezeti be:

Magosban élek s kémlelek:
körül borul. (Háborús napló.)

Újra füttyentek; füttyömbe boldog
madár füttye vág s ő mosolyog:
Pipacspirossal zendüljön a világ! (Pipacs.)

Híven tüntet két pipacs, nem
bánja, hogy őket látni még,
de büntet is rögtön az ég:
szuronyos szellővel üzen; — — —
(Pontos vers az alkonyatról.)

Egy újságlap repül: most csákkót hord a szél.
(Eső sik, Fölszárad...))

Természetesen ezekben a példákban az egész kép erőteljesen szimbolikus jelentéstartalma fokozott jelentőséget ad az írásjelnek is. És

éppen ezek a példák bizonyítják, hogy a kettőspontnak is lehet erős érzelmi telítettsége. Zolnai ugyanis azt állapítja meg, hogy a kettőspont érzelmes versben, népdalban lehetetlen, mert túlságosan elvont formula, egy kihagyott ráutaló gondolatot pótol. De a kettőspont *intellektuális szerepének felhasználása* is jelenthet igen erős érzelmi többletet. A Levél a hitveshez c. verset kell itt idéznem. A vers maga tiszta líraiság, csupa érzés. A költő azonban messzeszakadt otthonától: túl három vad határon. S ez a tény kijózanítja:

— — — — —
 vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
 nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
 a 2x2 józansága hull rám.

Az ész eluralkodását az érzelmek fölött talán nem is lehetne tökéletesebben kifejezni!

A továbbiakban megállapítja azt is Zolnai, hogy a modern intellektuel-lirában annál gyakrabban találkozunk a kettősponttal, mint a sor igen eleven hatástkeltő eszközével, a kimaradt kötőszó és a „hogy” kötőszó pótlásaként [23]. A tömörségre való törekvés valóban gyakran alkalmazzatja ez a formát.

— — — Csak várok és sunyítok;
 kezemre ütnek-é a régi mesterek? (Bűntudat.)

6. *Zárójel.* A zárójelnek is van Radnóti költészetében értelem — és érzelemelkülönítő szerepe egyaránt. Költészetének kezdetén is találkozunk már a zárójel alkalmazásával, de eleinte csak *öncélúan*, a *közbeékelt felkiáltás elkülönítésére*, keresetten, erőltetetten:

Az égen egy helyen látni még,
 (csikók! kacsák és szeretők!) hogy
 olyan, mint kedvesem szeme kékje! (Zaj, estefelé.)

Majd szerepel a zárójel *párhuzamos szerkesztésben*, az egyes párhuzamos részek elkülönítésére, mint pl. az Olasz festő c. versben.

Jelentkezik a zárójel az *időbeli különbség érzékeltetésére* is, pl. Július c. versében, amelyikben leírja, hogy a júliusi hőségre hirtelen vihar következik; a felhő a száját nagyratató kertbe lép;

Körültékkint ott, pislant komolyan,
 villogó zápor zuhan belőle
 és mint hulló szög, a csöppje olyan.

*

(Elállt az eső s a szűk csatornán
 víz zúg. Visszatér és hajladozva
 jár a gyöngye fény a fa ormán.) (Július.)

Lélekzetem gyorsan tűnő
 ködöt lehell az ablakon;
 homálya holdja egyre nő,
 ahogy magamat faggatom.

— — — — —
 (S nem tart soká. Ha rám figyelsz,
 majd egyre égibb hangot hall füled.
 S a végső szó után meséld el,
 hogy bordán roppantott a rémület.)

(Ha rám figyelsz...)

De alkalmazza Radnóti a zárójelet *kiemelés céljából* is. Az értelmi zárójellel ellentétben itt éppen a lényeges, a hangsúlyos kerül zárójelbe:

Néped közt jöttél s ha igaz
 amit az erdélyi lap írt rólad egyszer,
 (hogy Angyalföld és a Lágymányos
 proletárjainak költője vagy te),
 akkor hazaértél! Hajtsd le a fejed. Még jobban!

(1932. október 6.)

— — — — —
 művük idézgetem és torzók aránya kibomlik,
 s mérem (néma fogoly), — jajjal teli Szerbia ormán.

(A la recherche.)

Az előbbi példák azt is világosan megmutatják, hogy hogyan lesz Radnótinál művészetének kiteljesedésével a zárójel is szerves része a szövegnek.

7. A *gondolatjel*. A gondolatjel szerepe is igen sokféle lehet Radnótinál, de már inkább érzelmi, mint értelmi hatást keltő eszköz.

Il faut laisser c. versében a *fő gondolat kidomborítására* használja fel. Il faut laisser... Ezt a fájdalmas felismerést háromszor is ismétli a versben, mindannyiszor gondolatjellel különítve el a szöveg többi részétől, és ezáltal is kiemelve (mert különben kiemeli még a hangsúlyos helyzet, amelyikben szerepel, a többszöri ismétlődés — és nem utolsó sorban az idegennyelvűség):

Il faut laisser maison, et vergers et jardins, —
 egyik utolsó versét e sorral kezdte Ronsard,

— — — — —
 il faut laisser, — mereng a tölgyfa is,

— — — — —
 il faut laisser, — susog, — — —

Ugyanígy kiemelő szerepe van a gondolatjelnek a következő idézetben is:

Erőszakos, rút kisdéd voltam én,
 ikret szülő anyácska, — gyilkosod!

(Huszonnyolc év.)

A gondolatjel is szolgálhat az *időbeli különbség érzékeltetésére* is:

— — — — —
 Hiába nézel szerteszét,
 mindent előtt a rémület,
 ijedt mőkus sívít feléd,
 elejti apró életét,
 ugrik, — s a törzsön felszalad;

— — — — —
 tanulj hát tőle, véd magad — — —

(Októberi erdő.)

— — — — —
 szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel,
 a világ újra épül, — s bár tiltják énckem;
 az új falak tövében felhangzik majd szavam; — — —
 (Sem emlék, sem varázslat.)

Lehet a gondolatjel is az *elgondolkodás*, a *töprengés jele*:

Hogy fenn a művemen motoz a surrogó idő,
 s mélyebbre süppedek le majd a föld alatt,
 mind tudtam én. De mondd, a mű, — az megmaradt?
 (Hajnaltól éjfélig.)

Még szomorú se vagyok, megszoktam e szörnyű világot
 annyira, hogy már néha nem is fáj, — undorodom csak.
 (Első ecloga.)

Utolsó versében, a Razglednicák 4. darabjában a gondolatjel híven
 érzékelteti a halálra kínzott ember vergődését. Lassú, vontatott az ütem,
 mint amilyen lassan vánszorognak bizonytalan sorsuk felé a meggyö-
 tört emberek:

Mellézuhanam, átfordult a teste
 s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
 Tarkólövés. — Így végzed hát te is, —
 súgtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan.
 Halált virágzik most a türelem. —
 Der springt noch auf, — hangzott fölöttem
 Sárral kevert vér száradt fülelem.

8. *Írásjel-halmozás*. Az előbbiek alapján természetes, hogy ha egy-
 egy írásjelnek ilyen felfokozott értelmi és érzelmi jelentése, hatása le-
 hetséges, akkor méginkább érvényesül ez a hatás az írásjelek halmozá-
 sánál. Radnóti is él ezzel a lehetőséggel: a mély érzelmi indíték gyak-
 ran igen erős írásjel varriációt is eredményez, mint pl. a Beteg a kedves,
 Tűzhimnusz, Himnusz a békéről, Járkálj csak, halálraitélt! Két töredék,
 Nyugtalan halál, Mivégre, Ősz és halál, Levél a hitveshez stb. c. versé-
 ben.

A sok kínálkozó közül csak néhány jellegzetes példát:

Bőven lesz szilva nékik az idén, —
 pöttyenti asszonyom s meleg gyerekszáján
 fürge gonddal az idegen fára fölnez;
 nékik bőven lesz szilva az idén, — igen,
 s bőven nekünk is, évenkénti termés:
 jaj, baj és ügyész!
 (Számadás.)

Némuljak én is el? mi izgat
 versre ma, mondd! a halál? — ki kérdi?

Ki kéri tőled számon az életed,
 s e költeményt itt, hogy töredék maradt?
 Tudd hát! egyetlen jaj se hangzik,
 sírba se tesznek, a völgy se ringat,
 szétszór a szél és — mégis a sziklaszál
 ha nem ma, — holnap visszadalolja majd,

mit néki mondok és megértik
nagyránövő fiak és lányok.

(Nyugtalan órák.)

Gondolj a köd mögé! — borzongatom magam,
örülj, hogy a világ most ködbe öltözött
és semmit se látsz! — Semmit se látnék?

(Két töredék.)

A gondolatok erős érzelmi telítettsége így jut kifejezésre külsőleg, a formában is.

A következőkben vizsgáljuk meg a két legáltalánosabban használt írásjel: a felkiáltójel és a kérdőjel szerepét Radnótinál. Azt gondolhatnánk, hogy a gyakori használat következtében kifejező értékük megkopott. A példákból azonban ki fog tűnni, hogy éppen ellenkezőleg csak árnyaltabbá, finomabbá vált jelölő és utaló szerepük.

9. A *felkiáltójel*. Funkciója Radnótinál is igen sokféle.

Első verseire különösen jellemző, hogy nincs bennük pont, legfeljebb a versszakok végén, vagy a vers befejezéséül. A domináló írásjel a felkiáltójel, amelyik sokszor nem is mondatokat határol el, csak érzelmet, indulatot jelöl a mondat közben is. Így pl. az Emlékező versben édesapja alakját idézve így ír:

S bár mostani férifiadnak már
asszony a gondja,

— — — — —
tudja, hogy egyszer elveszti ő is a harcot és elesik
majd! ezért hát férfiként idéz, — — —

Ugyanez az érzelmi hatás fűződik a Vihar előtt c. verséhez, amelynek 6 háromsoros versszakát csak a mondatközi felkiáltójelek tagolják:

Az ormon üldögélsz s térdeden néked ért
ifjú asszony alszik, s mögötted szakállas
haditettek, vigyázz! kár lenne éltedért

s kár világodért, mit enmagad kapartál
tíz kemény körömmel életed köré, míg
körötted körbe-körbe lengett a halál

és íme, újra leng! s lepotyognak a kert
fészkei rémülten a fák tetejéről
s minden összetörik! figyeld az eget — — —

Az első versekben tehát sokszor találkozunk olyan formával, hogy csak felkiáltójelet használ a költő, vagy legfeljebb egy-egy vessző tagolja a mondanivalót (a Pogány köszöntőben és az Újmódi pásztorok énekében.)

De a felkiáltójelek alkalmazása is egyre inkább az érzelmi telítettség hordozója lesz. A Pogány köszöntőben nagyon gyakran a *szerelmi boldogság* kifejezője:

Látod!
boldog csókjaink öröme
harsog a fák közt — — —
— — — — —
csörgető fekete tücskök

zaja dicséri most
fünek és fának
jó örömét! — — —
— — — — —

tükrösen fénylik
tavaszi kedvünk! mert

mi vagyunk most a fű,
a fa, a part, az öröm is
és szépszavú áldása
a tájnak! (Tavaszi szeretők verse.)

Ó, mily régóta is szeretlek!
(Este a hegyek között.)

Oly szép vagy és oly fiatal! (Éjfél.)

De ugyanezzel a hangulattal jelentkezik a felkiáltójel a Szerelmes vers az Istenhegyen, a Szusszanó, és még igen sok más versben.

Az *érzelmi túlfűtöttség* jeleként jelenik meg az írásjel a régi egyházi himnuszokat, litániákat idéző himnuszaiban:

Dicsérlek zöldelő!
a mélyből törsz elő,
a messze síkra áradsz.
te áradó!

Dicsérlek zöldelő
Nilus, illatozó!
a mélyből törsz elő
s a naptól lángoló
messze síkra áradsz,
te áradó! (Himnusz a Nilushoz.)

Tüzes koszorú te!
szőke hajak gyújtogatója,
fényes esőket ivó
égi virág!

Fényesség bokra te!
folyóknak déli sziszegése,
kisdéd állatokat nevelő,
sugaras anyáemlő!

Búzát nevelő te!
futosó gyerekek pirítója,
fiatal testekkel tegeződő
ravasz szerető! (Nyári vasárnap. Naphimnusz.)

Megjelenik a felkiáltójel a *vágyat, a múlt utáni szinte sóhaj tásszerű óhaj*t kifejezve:

Jaj szőke gyerekkor, de messzire szálltál!
ó hóhajú vénség, téged sem érlek el! (Tegnap és ma.)

S az éjszakák! az éji vándorút
a végekről a Quartier felé! (Páris.)

Megrázó erővel tükrözi az Erőltetett menetben a messzire szakadt férfi fájo vágyódását az otthon után:

Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben hordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon;
ha volna még!

Már a Lábadozó szélben is egészen más hangulatot árasztanak a felkiáltójelek, mint az első verseskötetében. Az első versek játékos boldogságát fájdalmas és disszonáns felkiáltás zavarja meg:

— — — — —
s fegyelmes halottakat lottyantva kanyarodnak
Kínában a kotyogó patakok! füttyel
oszlik a béke! s proletárhaltak
oszlanak nézd, a füttölő levegőben! (1932. február 17.)

A költő, aki „az igazra tanú”, mit tehet ilyenkor?

Most kürt szava számon a szó
és elvtársaimnak hangos indulása! —

írja 1932 május 5 c. versében.

És megjelenik verseiben a világ sorsa felett érzett *bánat*, amelyhez *harag párosul*, és *lázasra biztatás*:

Gondold el! hogyha lázadsz, jövendő
fiatal koroknak embere hirdet
s pattogó hittet számot ad életről;
számot ad és fiának adja át
emléket, hogy példakép, erős fa
legyen, melyre rákúszhat a gyöngye növendék!
(Kortárs útlevele.)

Szálldos az úton a láng
s lebben! fele fény, fele vér!
lebben a szélben az ógő
barna levél.
(Nyugtalan őszül.)

Kérdeztél volna csak magzat koromban...
Ó, tudtam, tudtam én!
Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba!
Tompán csap rám a sötét és vág engem a fény!
(Negyedik ecloga.)

A haragot hamarosan felváltja az *irtózat* a világtól és a *gyűlölet* azok ellen, akik ezt előidézték vagy előidézni segítettek:

Csússz, mássz lábam alatt, nézd! el se taposlak, — utállak!
Féreg vagy s férget irtani undorodom.
(Egy verselőre.)

Indult a legény és kiáltott
utána a lány: vigyázz!
úton harangoz a borzadó szakáll!
ugorj a gépek elől! marnak
és mesélik a tigris szelleme rajtuk!
(Ének a négerrel, aki a városba ment.)

Fehér köpenyed köpjön és piruljon el!

(1932. február 17.)

Néma gyökér kiabálj, levelek kiabáljatok éles
hangon, tajtékzó kutya zengj, csapkodd a habot, hal!
rázd a sörényed ló! bömbölj bilka, ríjj pataik ágya!
ébredj már aluvó!

(Száll a tavasz...)

Hová fordulhat segítségért, vigaszért a költő? Szinte segélykérő sikolyként hangzik fel a Harmadik ecloga visszatérő motívuma:

Pásztori múzsa, segíts!

Érdekes és jellemző szerkesztési formája Radnótinak, hogy az erős intenzitású verset halk megnyugvással zárja, amit a külső forma is jelez: az írásjelekkel túlhalmozott verset egyszerűen pont zárja le:

Mindig gyilkolnak valahol,
lehunyt pillájú völgy
ölén, fürkésző ormokon,
akárhon, s vigaszul
hiába mondod, messzi az!
Sanghai, vagy Guernica
szívemhez éppen olyan közel,
mint rettegő kezed,
vagy arra fenn a Jupiter!
Ne nézz az égre most,
ne nézz a földre sem, aludj!
a szikrázó Tejút
porában a halál szalad
s ezüsttel hinti be
az elbukó vad árnyakat.

(Aludj.)

De megtaláljuk nála ennek ellentétét is: azt a mély érzelmi telítettséget hordozó és sugárzó stílusformát, hogy *a látszólag lassú, nyugodt ütemű verset váratlanul felkiáltójellel teszi egészen erőteljessé:*

Mert szeretett Hispánia
s versed mondták a szeretők, —
mikor jöttek, mást mit is tehettek,
költő voltál, — megölték *ők*.

Harcát a nép most nélküled víjja,
hej, Federico Garcia!

(Federico Garcia Lorca.)

Ahhoz, hogy itt a felkiáltójel szerepét pontosan megértsük, tudnunk kell azt, hogy Radnótinál Garcia Lorca neve a költőhalál szimbólumává alakult. Másutt is hangoztatja éppen a spanyol háború, a fasizmus előretörése idején és éppen Garcia Lorca tragikus halálát idézve, hogy a költőnek mindig, minden körülmények között helyt kell állnia (Első ecloga), és ő vállalja is tudatosan sorsát (A Meredek út egyik példányára). Így tehát a Garcia Lorca emléket idéző versben a felkiáltójel jele a fájdalomnak, amit költőtársa sorsa felett érzett, a gyűlöletnek

azok iránt, akik megölték (a „megölték ők” szedési formája is ezt mutatja), s a saját sorsa felett érzett aggodásnak is.

Hasonló szerkesztésű Péntek c. verse: végig csak pontot alkalmaz, pedig az egész vers igen mély érzelmi telítettséget hordoz: hiszen a költő egész addigi életét, három elvesztett barátját siratja. De a fájdalom mélysége nem engedi, hogy különleges írásjelet használjon. Egyszerű, szinte közömbösnek ható kifejezések, a szóval már szinte ki sem fejezhető mély érzések csendes, egyszerű felsorolás, hogy arra azután annál erőteljesebben csattanhasson a végső felkiáltás:

Az április megőrült,
vonít a fagy felett,
három barátom elment,
s mindhárom elveszett.

Az április megőrült,
vad zápor hull időnként,
az egyik él, bolond,
s nem sejtí, hogy mi történt.

Az április megőrült,
s kiöntött sok folyó,
a másik az nem él már,
agyában két golyó.

Négy napja, hogy megölték.
A harmadik fogoly.
Gyömlöcseink lefagynak.
Szájam körül mosoly.

Vigyázz magadra, — hallom,
hogy mindent megtorolj!

A költő azonban — hiába minden bánat, keserűség, fájdalom, — nem hátrál meg, nem adja meg magát ennek az embertelen világnak. És megjelenik nála a felkiáltójel a *dac* jeleként is:

Most estébe fordult e sánta vasárnap
és itthon ülök. Békés és harcos könyveim fölött
a polcokon és fiókjaim lukán
lidércként imbolyog a házkutatás riadalma
s apró fényekkel tétovázik:
villanjon-é, vagy várjon-e még?

— — — — —
Hát villanjon! riadalom legyen itt
körülöttem!

(Tört elégia.)

10. A *kérdőjel*. Zolnai azt állapítja meg a kérdőjellel kapcsolatban, hogy nélkülözhetetlen kifejezője az értelemnek és a hangsúlynak. Egyéni alkalmazására nem igen nyílik alkalom [24]. Mégis, Radnótinál talán éppen a kérdőjel alkalmazása a legérdekesebb.

Első verseiben a kérdőjel, a *kérdő forma a szerelmi enyelgés formájaként* jelentkezik, de csak igen kevésszer.

A Pogány köszöntőben csak egyetlen kérdőjelet találunk; a költő féltő gonddal fordul a kedveshez:

Fázol? várj, betakarlak az éggel — — —
(Szerelmes vers Boldogasszony napján.)

Az Újmódi pásztorok énekében egyetlen kérdőjel sincs.

A Lábadozó szélben, amelyikben a felkiáltójelek tömege és zöme már a költő politikai állásfoglalását tükrözi, a kérdőjel még mindig csak a szerelmes enyelgés formája, de ilyen minőségben is csak egyetlen versben fordul elő, igaz, hogy abban háromszor:

Szép vagyok? Szép!
Igazán? Gyönyörű!
Te tudod? Tudom én! — — — — (Szusszanó.)

Az Új holdban is csak egyetlen kérdőjelet találunk, de itt már annak az egyre jobban elhatalmasodó kétségnek jeleként, amely később annyira elhatalmasodik benne:

— — — — —
lidércként imbolyog a házkutatás riadalma
s apró fényekkel tétovázik:
villanjon-é, vagy várjon-e még? (Tört elégia.)

A Járkálj csak, halálraítélt!-ben is még csak mindössze öt kérdőjelet találunk. A kérdőmondatok egymás utáni, minden kommentár nélküli felsorolása mutatja a legjellemzőbben Radnóti akkori lelkivilágát:

S fiatal férfi te! rád milyen halál vár?
— — — — —
megtépett hússal hullsz majd szerteszét?
(Istenhegyi kert.)

Ébren felkszem én itt és kérdezem:
lehet nehezebben élni életet?
(Egy eszkimó a halálra gondol.)

Miről beszélhetek? tél jön, s háború jön — — —
(Háborús napló.)

Törvény ez, eddig ér; erős
a tél, de sűrű lázadás
tör belőle föl tömötten.

Velünk tartasz-é — mögöttem
súgva kérdez így a tájék (Törvény.)

A Meredek útnan világosan tükröződik, hogy a költő körül egyre bizonytalanabb lesz a világ: ebben a kötetben már 26 kérdőjelet találunk. A költőt kétségek gyötrik, s egyre inkább elfordul a világtól:

Milyen mély volt gyermekkorom,
s milyen magos az ifjúság!
A két halál megérte-é? — — — — (28 év.)

E ritkán szálló szó, e rémület,
ez volna hát a termő férfikor? (Ez volna hát...)

De mondd, a mű, — az megmaradt? (Hajnaltól éjfélig.)

A test pihen vermében hallgatag,
 — — — — —
 törvény szerint! s oly szörnyű, szörnyű így,
 mi egy világ volt, kétfelé kering!
 Vagy bölcse talán? a holttest tudja itt. (Ének a halálról.)

— — — egy régesrégi kép
 kísért a dalló szájú boldogokról;
 de jaj, tudunk-e énekelni még? (Himnusz a békéről.)

— — — — —
 ablakomhoz álltam és kinéztem:
 előtted húsz év? tíz? vagy semmi sincsen?
 nem mindegy, mondd? — szoltam magamra — — — — —
 (29 év.)

És mennyi döbbenet egyetlen kérdésben:

— — — — — Megyek
 és jön helyemre más. Csak ennyi hát?
 akárha vékony lába tűnő csillagát
 a hóban illefedné egy madár (Kora nyár.)

A létbizonytalanság érzése egyre inkább elhatalmasodik a költőben. Fő problémája a lét-nemlét, élet-halál nagy kérdése. Az erősödő érzelmi mozzanat külsőleg is kifejezésre jut az első verseskötetében jelentkező egy-két kérdőjel száma rohamosan emelkedik, itt pedig, az utolsó kötetben ugrásszerűen megnő: a Tajtékos ég c. kötetben 91 kérdőjelet találunk! Ha megfigyeljük a kérdések típusát, azt látjuk, hogy dominál az eldöntendő kérdés. Ez nyilvánvalóan annak a jele, hogy a költő gyötrő kétségeitől nem tud szabadulni. De természetesen nemcsak eldöntendő kérdést találunk Radnóti költészetében: idézhetünk példát a kiegészítendő kérdésre is. Sőt ki fog tűnni az is, hogy ez a két kategória — az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés kategóriája — igen szűk: sok olyan kérdést is találhatunk, amelyik ebbe a két csoportba nem sorolható be. Ez is csak azt bizonyítja, hogy az érzelmi többlet, ami az írásjellel nyomatékosá tett gondolathoz járul, igen sokféle, igen változatos, és nem tűr semmiféle „beskatulyázást”.

A kérdések legtöbbje az *élet vagy halál* nagy emberi problémáját veti fel:

Hová készültem? merre? milyen halál ijesztett?
 (Tarkómon jobb kezeddél.)

De háború van, látod, s utána rom, mocsok
 marad csak és oly mindegy: átélem? meghalok?
 (Csodálkozol barátném.)

Ebédre várok-é, vagy
 talán meg is halok?
 lélekként szálldosom majd
 horzsolván éjt s napot? (Téli napsütés.)

— — — — — szerelemről írhatok én még?
 (Harmadik ecloga.)

A *fásultság*, *tompultság* kifejezésekként is szerepel nála a kérdőjel:

Írtam, mit is tchetnék? (Második ecloga.)

Mi hozhat még nekem vigaszt? (Ha rám figyelsz...)

Majd a háború viharába sodródva vágyakozva és féltő aggodalommal gondol az otthonra, jól tudván, hogy annak léte is bizonytalan:

Búvó otthoni táj! Ó megvan-e még az az otthon?
(Hetedik ecloga.)

És — akárcsak a zárójeleknél — a kérdőjelek sorát is a *haragot*, az *indulatot* kifejező formával zárhatjuk. A Nyolcadik eclogában Náhum próféta felel a világ gonoszsága felett érzett haragjában kérdéssel a kérdésre:

— — — — —
üdvözlégy, agg férfiú, látom már, hogy a régi
nagyharagú próféták egyike vagy, de melyik, mondd?

Hogy melyik-é? Náhum vagyok, Elkos városa szült és
zengtem a szót asszír Ninivé buja városa ellen,
zengtem az isteni szót, a harag teli zsákja valék én.

A kérdőjelek alkalmazásának alakulása tehát egészen sajátos.

Természetesen nem mondhatjuk, hogy Radnótinál a látható nyelv csak az írásjelek alkalmazásában mutatkozik, *más vonatkozásban* nem: *az érzelmi hatást fokozzák más eszközök is*. Így pl. az 1932 január 17 c. versében a sortörés a fenyegető, kitörni készülő indulat jele:

Meghalt. Belőle fűjásnyi por maradt
— — — — —
s a harc, mely mi vagyunk és amely
eldől nemsohára; és akkor!

Az Erőltetett menetben a tördelt sorok a járás nehézkességét, a fáradt lépések szaggatottságát jelzik művészien; a csak vesszővel határolt mondatok pedig a végtelennek tűnő huzamosságot:

Bolond, ki földre rogyván	fölkél és újra lépked,
s vándorló fájdalomként	mozdít bokát és térdet,
de mégis útnak indul,	mint akit szárny emel,
s hiába hívja árok,	maradni úgyse mer, — — — —

Végül még csak egy dologra szeretném felhívni a figyelmet. Ne *gondoljuk*, nem is gondolhatjuk azt, *hogy egy-egy írásjelnél önmagában van értelmi vagy érzelmi hatása*. Nem az írásjel önmagában adja meg a többletet, hanem a szöveggörnyezettel alkotott összefüggésében, a szöveg szerves részeként. Ezért lehetséges, hogy pl. ugyanazt a hatást többféle írásjellel is elérheti az író vagy költő — mint ezt a példákból is láthattuk —, de csak akkor, ha megfelelő helyen alkalmazza őket. Ezért kellett sok példát is idéznünk; és ezért nem teljes — nem is lehet teljes — ez a bemutatás; mert az írásjel szerepének elemzésénél ki kellett volna térni minden alkalommal az egész szöveggörnyezet elemzé-

sére. Ez azonban igen hosszadalmas lett volna, így le kellett róla mondanom.

Felvetődhet az a probléma is, hogy nem formális, nem formalista elemzés-e ez, ahol ennyire előtérbe kerül a forma, a formának egészen aprólékos jegye. Valóban, itt most — feladatunknak megfelelően — a formai kérdéseket domborítottuk ki. Természetes, hogy egy-egy iskolai szövegmagyarázatban nagyobb helyet kell kapnia a tartalmi elemzésnek, mint itt láttuk. Ez iskolai gyakorlatunkban így is van. Sőt, azt állapíthatjuk meg, hogy nevelőink sokszor meg is állnak a tartalmi elemzésnél, s nem fordítanak elég gondot a tartalom és forma egységének gyakorlati bemutatására. Ezért törekedtem itt most a nyelvi tények alaposabb megvilágítására. Ez viszont csak figyelmeztető: *az iskolai gyakorlatban ügyelnünk kell arra, hogy a tartalmi és formai elemzés egyensúlyban legyen*: a formai elemzés ne nyomja el a tartalmi megbeszélést, de fordítva se történjék.

És most befejezésül kanyarodjunk vissza eredetileg felvetett problémánkhoz: *mi az általános iskola feladata ezen a téren?* Mint láttuk, az írásjeleknek számos értelem- és érzelemjelölő szerepe lehetséges. A felmérés elgondolkoztató eredménye arra figyelmeztet, hogy meg kell találnunk a módját annak, hogy általános iskolai tanulóink szemét felnyissuk, és megtanítsuk őket az írásjelek írására és olvasására.

Ha elismerjük, hogy az általános műveltség tartalmába feltétlenül beletartozik a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség fejlettsége, akkor be kell látnunk, hogy ezzel a kérdéssel többet kell foglalkoznunk. *Az eredményhez talán az lenne a legcélszerűbb út, ha a munkát már az alsótagozatban megkezdenénk.* Itt tanítsuk meg technikailag az összes írásjeleket, és azok használatának legfontosabb helyesírási eseteit. A felsőtagozatban a nyelvtanórákon tanítsuk meg az írásjelek értelemközlítő szerepét, a velük kapcsolatos árnyalati helyesírási kérdéseket, az irodalomórákon pedig mutassuk meg az írásjelek érzelemkifejező sajátosságait (természetesen nem gondolhatunk a kétféle hatás vizsgálatának merev szétválasztására.) Nem utolsó sorban pedig minden alkalmat ragadjunk meg arra, hogy megtanítsuk növendékeinket az írásjelek értelem- és érzelemkifejező sajátosságainak felhasználására. Neveljük rá őket arra, hogy ezeket a sajátosságokat figyeljék meg olvasmányaikban, és használják fel saját írásaikban, mert beszédük és írásuk egyaránt csak akkor lehet a pontos kifejezés eszköze, ha élnek az árnyalati finomságok kifejezésének lehetőségével.

I R O D A L O M:

- [1] Kerékgyártó Imre—Lengyel Dénes: A fogalmazás tanítása. Bp. 1955. Szocialista Nevelés Könyvtár 95. 158. 1.
- [2] Uo.
- [3] Uo. 159. 1.
- [4] Uo. 7. 1.
- [5] Ascher Oszkár: A versmondás művészete. Bp. 1953. 39—40. 1.
- [6] Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlat. Bp. 1958.

- [7] Dr. Bakos József: A szép magyar beszéd. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek 58. (különnyomat a Főiskola évkönyvének III. kötetéből), 3. l.
 - [8] Uo. 14. l.
 - [9] Uo. 1.
 - [10] Uo. 17. l.
 - [11] Dr. Bakos József: Helyesírásunk időszzerű kérdései a magyar helyesírás történet pedagógiai vonatkozásainak és tanulságainak tükrében. A Heves megyei Tanács Oktatási Osztályának 1955. novemberi körlevele, 34—35. l.
 - [12] Szocialista Nevelés, 1960. 167. l.
 - [13] Orosz Sándor: Mondatszerkesztés — versszerkezet. Magyartanítás, 1960. október, 5. l.
 - [14] Tarján László: Az olvasási készség helyzete és fejlesztésének módja az általános iskola felső tagozatában. Magyartanítás, 1960. október 30—34. l.
 - [15] Bóka László: Tegnaptól máig. Bp. 1958. Az irodalomtudomány XX. sz.-i problémái 574. l.
 - [16] Bóka László: A vers-elemzés problémái. Irodalomtörténet, 1958. 337.
 - [17] Lator László: Radnóti Miklós költői fejlődése. Irodalomtörténet, 1954. 259—274. l.
 - [18] Kurcz Ágnes: A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében. Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 5. sz. 569. l.
 - [19] Koczás Sándor: Előszó Radnóti Miklós összes verseihez. Bp. 1954. 31. l.
 - [20] Radnóti Miklós: Tanulmányok, cikkek. Bp. 1956. 37—38. l.
 - [21] Zolnai Béla: A látható nyelv. Nyelv és stílus. Bp. 1957.
 - [22] Uo. 92. l.
 - [23] Uo.
 - [24] Uo. 100. l.
- A példatár összeállításánál a Szépirodalmi Könyvkiadó 1959-es kiadását használtam (Radnóti Miklós összes versei és műfordításai, Bp. 1959.)

Dr. Chikán Zoltánné:

L'ENSEIGNEMENT DU RÔLE DE LA PONCTUATION

L'enseignement du rôle de la ponctuation est un terrain négligé dans toutes les phases de notre instruction. Il y a beaucoup qui le regard comme une chose négligeable, quoique la ponctuation a une valeur stylistique qui est très importante. Ce que nous pouvons exprimer en parlant avec des gestes, avec la mimique, avec l'accent etc., nous pouvons l'exprimer dans notre style avec la ponctuation. C'est pour cela que pour le style expressive et pour la lecture accentuée il faut que les élèves apprennent dans les écoles générales le rôle et l'application de la ponctuation.

Dans la seconde partie de l'essai nous offrons des exemples stylistiques du poète Nicolas Radnóti sur l'application expressive de la ponctuation (point, virgule, point d'interrogation, point d'exclamation etc.)